

Adam Bodnar¹
Uniwersytet SWPS

RADCA PRAWNY JAKO OBROŃCA

ZASADY PRAWORZĄDNOŚCI ORAZ PRAW PODSTAWOWYCH

INNE

1. Wprowadzenie

W kontekście trwającego od końca 2015 r. kryzysu praworządności wiele osób zadaje sobie pytanie, w jaki sposób postępować, jakie działania podejmować, jak reagować na pojawiające się naruszenia standardów. Są to pytania, które pojawiają się także w praktyce radców prawnych. Każdy dzień przynosi szereg wyzwań, nowych zdarzeń oraz sytuacji wymagających głębszej refleksji lub skłaniających do przemyśleń nad kondycją państwa prawa.

Spójrzmy tylko na jedną kartkę z kalendarza – 2 września 2021 r.² Tego dnia mogliśmy odnotować następujące zdarzenia dotyczące szeroko rozumianej praworządności oraz ochrony praw człowieka.

- » Rząd RP wprowadził stan wyjątkowy w gminach leżących wzdłuż granicy polsko-białoruskiej, a Prezydent RP zaaprobował decyzję rządu – w praktyce nie ma szans na weryfikację ograniczeń praw wprowadzonych w wyniku stanu wyjątkowego przez Trybunał Konstytucyjny;

¹ Doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu SWPS, dziekan Wydziału Prawa w Warszawie Uniwersytetu SWPS, Rzecznik Praw Obywatelskich VII kadencji (wrzesień 2015–lipiec 2021).

² Artykuł opiera się na wystąpieniu wygłoszonym w czasie uroczystości zaprzysiężenia radców prawnych w Okręgowej Izbie Radców Prawnych w Poznaniu w dniu 3 września 2021 r.

- » Izba Cywilna Sądu Najwyższego po raz kolejny nie wydała uchwały dotyczącej tzw. frankowiczów. Czekają na nią dziesiątki tysięcy obywateli. Zamiast tego mamy przedłużający się spór o praworządność i ocenę powołań dokonanych przez KRS;
- » przedstawiciele UE po raz pierwszy otwarcie stwierdzili, że wstrzymanie potężnych środków (transza w wysokości 57 mld zł) jest uzależnione od przestrzegania przez Polskę zasad praworządności.

To były tylko wydarzenia z jednego dnia – były one konsekwencją wcześniejszej erozji standardów praworządności. Ale każde z tych wydarzeń miało potężne znaczenie nie tylko dla nas wszystkich, lecz także dla naszej państwowości – w zakresie potencjału rozwojowego Polski, rosnących podziałów, a także demokratycznej przyszłości i członkostwa Polski w Unii Europejskiej.

2. Kryzys praworządności jako wyzwanie moralne dla przedstawicieli zawodów prawniczych

Wiadomości dotyczące kryzysu praworządności mogą migać jak flesze w aparacie. Nie zawsze ze względu na codzienne obowiązki jesteśmy w stanie się z nimi zapoznać, pogłębić wiedzę, zbudować swój własny pogląd. Jednakże coraz częściej czujemy, że mają one wpływ na nasze życie. Przykładem jest serial z uchwałą „frankową” SN. Od profesjonalnych pełnomocników wymaga on tłumaczenia klientom, jak wyglądać będzie ostatecznie linia orzecznicza, a także kiedy liczne sprawy „frankowe” zostaną wreszcie rozstrzygnięte.

Sytuacja kryzysu praworządności niepokoi, a tym samym zmusza do zastanowienia – co mogę zrobić jako obywatel, ale także jako radca prawny, aby temu przeciwdziałać, aby upomnieć się o respektowanie wartości konstytucyjnych, aby skutecznie zareagować. Mamy przecież codzienne obowiązki, zadania w stosunku do klientów, a sprawy dotyczące tak dużych haseł jak praworządność czy prawa człowieka wydają nam się odległe.

Timothy Snyder w 2017 r. wydał w Polsce książkę pt. „O Tyranii. Dwadzieścia lekcji z XX wieku”. Książka to swoista instrukcja dla obywateli, jak radzić sobie w sytuacji, kiedy pojawiają się pierwsze zagrożenia demokracji, jak być aktywnym obywatelem, jak zachować odpowiednią postawę wobec pojawiających się symptomów choroby autorytaryzmu. Jedną z rad Timothy’ego Snydera to brak obojętności, ale także dostosowywanie działań do naszych możliwości. Nie każdy musi chodzić na demonstracje, nie każdy musi organizować protesty czy działania w ramach obywatelskiego nieposłuszeństwa. Ważne jest, aby być świadomym obywatelem i w ramach naszych możliwości podejmować działania.

Przedstawiciele zawodów prawniczych mają szczególny mandat (ale także obowiązek) do podejmowania działań w obronie zasad praworządności i praw podstawowych. Z kilku zasadniczych powodów.

1. Po pierwsze, tekst ślubowania radców prawnych stanowi: „Ślubuję uroczyście w wykonywaniu zawodu radcy prawnego przyczyniać się do ochrony i umacniania porządku prawnego Rzeczypospolitej Polskiej”. Z kolei zadaniem samorządu

- radców prawnych jest „współdziałanie w kształtowaniu i stosowaniu prawa”. Nie ulega wątpliwości, że „ochrona i umacnianie porządku prawnego Rzeczypospolitej Polskiej” obejmuje Konstytucję RP, ratyfikowane umowy międzynarodowe, a także akty prawne przyjęte w wyniku członkostwa Polski w Unii Europejskiej.
2. Po drugie, od samego początku kryzysu praworządności samorząd radców prawnych przyjmuje jednoznaczną postawę w zakresie obrony wartości konstytucyjnych. Świadectwem tego są liczne uchwały, organizowane konferencje i uroczystości, ale także deklaracje programowe i współorganizacja Kongresu Prawników Polskich. Warto przypomnieć, że Kongres Prawników Polskich z 21 maja 2017 r., który był współorganizowany przez samorząd radców prawnych, zakończył się przyjęciem uchwały. Zdaniem uczestników kongresu „priorytetem wymiaru sprawiedliwości XXI w. powinna być pełna realizacja prawa do sądu w demokratycznym państwie prawa przy zapewnieniu efektywności i szybkości postępowania”. Uczestnicy kongresu wezwali także do tego, aby zaprzestać i w przyszłości unikać „antagonizujących postaw w relacjach prawa i polityki w prowadzonych debatach”. Podkreślali, że „chcemy działać razem, a nie przeciw sobie, w imię nadrzędnego dobra, jakim jest stabilne demokratyczne państwo prawne służące ludziom”.
  3. Po trzecie, samorząd radców prawnych angażuje się w obronę praworządności poprzez konsekwentną pracę w różnych gremiach prawniczych. Krajowa Rada Radców Prawnych brała aktywny udział w obronie niezależności Trybunału Konstytucyjnego poprzez przedstawianie opinii przyjaciela sądu. Istotną pracę nad projektami ustaw podejmuje Społeczna Komisja Kodyfikacyjna, utworzona wspólnie przez samorząd adwokatów, radców prawnych oraz Stowarzyszenie Sędziów Polskich „Iustitia”. Samorząd radców prawnych przedstawiał także opinie prawne do projektów aktów prawnych podważających podstawowe zasady ustrojowe. Istotną rolę w tym zakresie odgrywają jednostki organizacyjne KRRP, takie jak Komisja Praw Człowieka czy Ośrodek Badań, Studiów i Legislacji.
  4. Po czwarte, ze względu na wykonywany zawód radcom prawnym łatwiej jest zrozumieć, na czym polegają zagrożenia dla praworządności. Posiadane wykształcenie oraz tytuł zawodowy pozwalają na dostrzeżenie znaczenia stabilności i przewidywalności systemu prawnego, a także na związek praworządności z demokracją oraz poszanowaniem praw człowieka. Co więcej, od czasu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej radcowie prawni w swoim doradztwie musieli zacząć uwzględniać znaczenie prawa UE dla ich klientów. Dlatego też doskonale rozumieją zakres obowiązywania tego prawa oraz jego relację do prawa krajowego. Radcowie prawni ze względu na 40-lecie samorządu radcowskiego są także sobie w stanie wyobrazić, jak może funkcjonować system prawny bez gwarancji praworządności. W państwie niepraworządnym formalne reguły działania są zastępowane przez reguły nieformalne, nieprzewidywalne, oparte na sieciach wzajemnych powiązań i politycznych zależności. Reprezentacja najlepszych interesów klienta sprowadza się do załatwiania spraw, a nie wykonywania zawodów z poszanowaniem zasad sztuki prawniczej. Zamiast jakości usług liczą się kontakty, koneksje oraz różne możliwości nacisku i wywierania wpływ. Stąd prosta droga do działań i zachowań o charakterze korupcyjnym, a radca prawny staje się bardziej wyspecjalizowanym

lobbystą czy wręcz załatwiaczem, a nie przedstawicielem jednego z zawodów prawnych, obok sędziego, prokuratora i adwokata. Z czasem kryzys praworządności może mieć także skutki dla samorządności zawodowej i może niweczyć wartości wynikające z art. 17 Konstytucji RP.

3. Wykonywanie zawodu radcy prawnego a ochrona praw podstawowych w multicentrycznym świecie prawnym

W kontekście wykonywania zawodu radcy prawnego oraz działań na rzecz „umacniania porządku prawnego RP” warto zwrócić uwagę, że ochrona praw podstawowych nabiera w kryzysie praworządności nowego znaczenia. Jest to wynikiem jurydyzacji ochrony praw, ale także większej świadomości społecznej dotyczącej ochrony grup dyskryminowanych, wykluczonych lub defaworyzowanych. Zrównanie kompetencji radców prawnych z adwokatami w zakresie spraw rodzinnych oraz spraw karnych powoduje, że coraz więcej zagadnień z zakresu ochrony praw podstawowych znajduje się w sferze zawodowego zainteresowania i praktyki. Również pandemia skutkować może zwiększeniem liczby spraw z zakresu odpowiedzialności odszkodowawczej Skarbu Państwa.

Wykonywanie zawodu radcy prawnego musi uwzględniać fakt, że mamy do czynienia ze stosowaniem prawa w warunkach multicentryczności. Dlatego radca prawny stosować musi w praktyce nie tylko normy Konstytucji RP, lecz także ratyfikowanych umów międzynarodowych (ze szczególnym uwzględnieniem Europejskiej konwencji praw człowieka) oraz prawa Unii Europejskiej (w tym zwłaszcza przepisów prawa wtórnego dotyczących ochrony praw konsumentów, ochrony środowiska, danych osobowych czy prawa antydyskryminacyjnego).

Warto pamiętać, że w tym multicentrycznym świecie prawnym musi odnaleźć się obywatel, rolnik, przedsiębiorca czy menedżer. Musi znaleźć odpowiedź na to, jak się w danej sytuacji zachować, kiedy z dnia na dzień organy podatkowe zmieniają interpretację przepisów albo przyjmowane są pospiesznie nowe rozwiązania ustawowe; kiedy nie są wdrażane na czas dyrektywy unijne lub kiedy Europejski Trybunał Praw Człowieka przyjmuje przełomowe rozstrzygnięcie. Wtedy rola radcy prawnego jest niepomiaralna. Bo może się on stać dla obywateli swoistym przewodnikiem – uzdrawiać ludzkie stesy, niepokoje, wyznaczać szlak, jak wyjść z danej opresji, jak się skutecznie bronić przed aparatem państwa, jak dochodzić własnych praw, jak dążyć do odszkodowania lub zadośćuczynienia za doznaną krzywdę, jak zrozumieć sytuację w tym skomplikowanym świecie zaszębiających się norm.

Ciekawym przykładem wpływu prawa UE na wykonywanie zawodu radcy prawnego jest wyrok TSUE w sprawach połączonych C-515/17 P i C-561/17 P Uniwersytet Wrocławski i Polska/Agencja Wykonawcza ds. Badań Naukowych (REA). Zgodnie z tym wyrokiem „samo istnienie umowy cywilnoprawnej wiążącej stronę i jej pełnomocnika nie jest wystarczające do stwierdzenia, że pełnomocnik ten nie spełnia warunku niezależności. Spoczywający na adwokacie lub radcy prawnym obowiązek zachowania niezależności należy rozumieć nie jako brak jakichkolwiek powiązań z klientem, ale jako

brak powiązań, które w oczywisty sposób ograniczają zdolność takiego pełnomocnika do obrony klienta w najlepszym interesie tego ostatniego”. Ten wyrok ma znaczenie, ponieważ nie tylko jest przykładem praktycznego stosowania prawa UE, lecz także wpływu tego prawa na warunki wykonywania zawodu radcy prawnego.

Ze względu na multicentryczność stanowienia i stosowania prawa standardy praworządności nabierają szczególnego znaczenia. Bez nich trudno wyobrazić sobie efektywność i stabilność systemu prawnego. Niezależne sądy są warunkiem skutecznego dochodzenia roszczeń, a tym samym bronią interesów klienta. Wszelkie zakłócenia w tym zakresie – na poziomie krajowym, a także na poziomie międzynarodowym i UE (np. odmowa wykonywania wyroków) – powodują obniżenie standardów praworządności.

Kryzys praworządności oznacza przełomową zmianę dla warunków wykonywania zawodu radcy prawnego, głównie ze względu na różnego rodzaju zagrożenia dla niezależności sądownictwa. Zmiany instytucjonalne dotyczące Krajowej Rady Sądownictwa i Sądu Najwyższego, a także działania dyscyplinarne w stosunku do sędziów wywołują poczucie zagrożenia dla uczestników systemu prawnego oraz poczucie braku stabilności i chaosu. Jednocześnie w Polsce zachodzi swoisty paradoks. Presja polityczna na sędziów powoduje w istocie coraz większą świadomość zrozumienia przez nich własnej roli jako trzeciej władzy. Przykładem są istotne orzeczenia, w których bezpośrednio stosowana była Konstytucja RP lub też szczególnie wrażliwe podejście do niektórych zagadnień. Warto w tym zakresie wspomnieć o orzeczeniach sądów powszechnych w sprawie odszkodowań za nielegalne lub bezzasadne zatrzymania policji po demonstracjach, odszkodowań za bezprawne pozbawienie wolności (zwłaszcza sprawa Tomasza Komendy), w sprawach kredytów „frankowych” czy w sprawach dotyczących konsekwencji ustawy represyjnej z dnia 16 grudnia 2016 r. (tzw. dezubekizacja). Podobnie sądy administracyjne wykazały się istotnym orzecznictwem w sprawach dotyczących odpowiedzialności za organizację wyborów kopertowych (wyrok WSA w Warszawie z dnia 15 września 2020 r.), stosowania ograniczeń wolności osobistej w czasie pandemii czy podważenia uchwał lokalnych samorządów dotyczących tzw. ideologii LGBT. Powyższe przykłady spraw pokazują, jak istotna może być ochrona praw podstawowych, korzystanie z argumentów odwołujących się do Konstytucji RP, umów międzynarodowych oraz prawa UE w warunkach, kiedy zagrożone są fundamenty praworządności. Profesjonalizm reprezentacji prawnej może trafiać na podatny grunt, a sądy mogą bronić swojej niezależnej pozycji poprzez rzetelne wykonywanie swoich zadań konstytucyjnych.

Jednak w tym pozytywnym obrazie musi być łyżka dziegciu. Sądy w Polsce cierpią od lat na kryzys efektywności. Pozytywnie rozwiązane sprawy nie są doświadczeniem wszystkich obywateli, którzy zwrócili się do sądów o ochronę prawną. W niektórych sprawach zaległości są wieloletnie, a obywatele nie mogą liczyć na szybką i skuteczną ochronę prawną. Dotyczy to zwłaszcza spraw „frankowych” oraz dezubekizacyjnych. Sądy i obywatele stają się ofiarą przedłużającego się konfliktu dotyczącego niezależności sądownictwa. Powoduje on bowiem angażowanie energii politycznej w inne sprawy niż efektywność sądownictwa, narastającą nieufność pomiędzy sędziami a Ministerstwem Sprawiedliwości, a także brak obsady wolnych etatów i przewlekłość postępowań w niektórych sądach. To są również warunki pracy, które muszą być uwzględniane w codziennej pracy radców prawnych.

4. Normy moralne zachowania radców prawnych w warunkach kryzysu praworządności

Powyższe rozważania prowadzą do udzielenia odpowiedzi na pytanie, jakimi normami moralnymi powinni kierować się radcowie prawni przy codziennym wykonywaniu zawodu w warunkach kryzysu praworządności. Wynikające z przysięgi działania na rzecz „umacniania porządku prawnego” nie są wystarczające do operacjonalizacji zachowań. Uwzględniając specyfikę zawodu, ale także założenie Timothy`ego Snydera o podejmowaniu działań w granicach możliwości rzeczywistego działania, postuluję sformułowanie 10 przykazań radców prawnych na trudne czasy.

1. Jeśli nie wiesz, jak się zachować, warto zachować się przyzwoicie

Powyższą normę postępowania sformułował Władysław Bartoszewski. Powstaje pytanie, jak możemy ją zastosować w obowiązkach zawodowych radcy prawnego. Wyobraźmy sobie następującą sytuację. Trafiła do nas sprawa rozpatrywana przez sąd, w którego składzie znajdują się sędziowie powołani przez Krajową Radę Sądownictwa w nowym składzie (czyli tzw. neo-sędziowie). Czy powinniśmy ten skład akceptować bez zastrzeżeń? Jeśli klient oczekuje od nas takiego działania, to prawdopodobnie nie mamy wyjścia. Jednakże naszym obowiązkiem jest wytłumaczyć klientowi, co to oznacza, jakie będą konsekwencje. Być może klient sobie nawet zażyczy, że chciałby podjąć działania na rzecz zmiany tego składu. Co więcej, może się obawiać, że jeśli tego nie zrobi, to później taki wyrok będzie podważany przez drugą stronę (co może być prawdopodobne, zważywszy na strasburską linię orzeczniczą zapoczątkowaną orzeczeniem Advance Pharma przeciwko Polsce). Naszym obowiązkiem przyzwoitości jest właśnie wytłumaczenie, jakie mogą być niebezpieczeństwa związane z orzekaniem przez neo-sędziów, a także jakie potencjalne możliwości procesowe się w związku z tym rysują.

2. Jeśli możesz, to walcz o gwarancję praworządności

Czasami radca prawny może prowadzić sprawy, które stwarzają okazję do tego, aby przyczynić się do walki o gwarancję praworządności. Mogą to być zwłaszcza takie sprawy, w których podjęcie określonych działań (np. przekonanie sądu do zadania pytania prejudycjalnego) nie powoduje nadmiernych szkód dla bieżących, codziennych interesów klienta. Jednocześnie ich pozytywne rozwiązanie może przyczynić się do obrony wartości konstytucyjnych. Radcowie prawni powinni korzystać z takich okazji i myśleć kreatywnie, że czasami nawet drobna sprawa może zmieniać rzeczywistość.

3. Broń pokrzywdzonych

W Polsce nikt nie powinien pozostać bez pomocy prawnej. Dlatego radca prawny nie powinien angażować się w obronę interesów tych, którzy się zgłoszą, lecz także powinien sam reagować na przemoc ze strony władzy czy pozbawienie jakiegokolwiek grupy społecznej ochrony. Wspaniały przykład dał Kolektyw Szpila. Każda zatrzymana osoba ma ochronę prawną. W tej sytuacji doskonale sprawdza się paremia łacińska *ius est ars*

boni et aequi. Według tłumaczenia prof. Witolda Wołodkiewicza oznacza to: „prawo jest umiejętnością stosowania tego, co dobre i słuszne”. Poprzez bronienie i reprezentowanie pokrzywdzonych z pewnością przyczyniamy się do realizacji tej zasady.

4. Wyciągajmy prawne wnioski z pandemii

Pandemia powinna być wielką nauką dla państwa polskiego w kontekście granic ograniczania praw i wolności człowieka i obywatela, gwarancji prawa do zdrowia, częstych zmian prawnych dokonywanych z przekroczeniem delegacji ustawowych. Z pandemii należy wyciągnąć wnioski. Jednym z mechanizmów mogą być procesy dotyczące odpowiedzialności odszkodowawczej Skarbu Państwa. Dlatego ważne jest, aby radcowie prawni myśleli o takich procesach także w kontekście wyciągania wniosków z pandemii i naprawiania funkcjonowania państwa.

5. Doksztalcą się, zwłaszcza w zakresie standardów orzeczniczych ETPC oraz TSUE

Stosowanie umów międzynarodowych oraz prawa europejskiego nie powinno być ozdobnikiem w pracy radcy prawnego, lecz częścią warsztatu. Tylko w ten sposób, zwłaszcza w obliczu niskiej jakości krajowego ustawodawstwa, można doprowadzić do poprawienia standardów. Jednak jest to zależne od znajomości standardów, a zwłaszcza bieżącego orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i Trybunału Sprawiedliwości UE. Powiększanie wiedzy na ten temat powinno być uznawane nie tylko za element doksztalcania prawniczego, ale za pośredni wpływ na stosowanie prawa w warunkach multicytryczności.

6. Angażuj się w akcje edukacyjne

W zasadzie od 1989 r. nie zostały stworzone w Polsce kompleksowe programy edukacji obywatelskiej. Obecnie w warunkach kryzysu praworządności odpowiedzialność za świadomość prawną i obywatelską powinny wziąć na siebie środowiska prawnicze. Dlatego tak ważne są wszelkie działania edukacyjne (w szkołach, kafejkach prawnych, w czasie festiwali muzycznych, w mediach społecznościowych). Rolą radców prawnych powinno być zachęcanie samorządu do udziału w takich działaniach, ale przede wszystkim indywidualne zaangażowanie w działania edukacyjne podnoszące świadomość prawną.

7. Okazuj solidarność tym, którzy ponoszą koszt

Kryzys praworządności oznacza konkretny koszt dla represjonowanych sędziów i prokuratorów. Polską tradycją jest okazywanie solidarności tym, którzy cierpią. Radcowie prawni nie powinni o tym zapominać. Czasami wystarczy mały gest. Wiadomość w mediach społecznościowych. Kartka pocztowa. Przyjście na spotkanie i ludzki gest wsparcia (jak np. przywitanie prok. Ewy Wrzosek, która została przymusowo delegowana do Śremu). Nie można się bać odruchów naszego człowieczeństwa.

8. Włącz się w prace dotyczące reformy wymiaru sprawiedliwości

Polski wymiar sprawiedliwości oraz system prawny wymagają licznych zmian. Od 2015 r. nie działają komisje kodyfikacyjne. Ustawy nie są również merytorycznie

weryfikowane przez Trybunał Konstytucyjny ze względu na upolitycznienie tego organu. Jednakże ogólny kryzys nie powinien zwalniać radców prawnych z odpowiedzialności za kształt prawa. Nawet jeśli projekty rozwiązań prawnych mają trafiać do szuflad, to warto jednak podejmować prace koncepcyjne na rzecz zmiany przepisów. Wzmacnia to siłę środowiska, ale także tworzy zaplecze intelektualne, które może okazać się ważne w momencie przełomu. Wielu radców prawnych w zakresie swojej specjalizacji może sugerować istotne zmiany prawne i pracować nad nimi w ramach różnego rodzaju komisji i ośrodków analitycznych.

9. Broń niezależności samorządu zawodowego

Samorząd zawodowy radców prawnych działa od 40 lat, a swoją niezależność czerpie z art. 17 Konstytucji RP. Jednak nie jest to sytuacja dana raz na zawsze. Wniosek złożony do Trybunału Konstytucyjnego w sprawie przynależności do samorządu adwokackiego i radców prawnych (K 6/22) jest sygnałem, że niezależność samorządów może zostać zakwestionowana. Dlatego tak ważne są działania radców prawnych na rzecz obrony samorządności. Bez niej trudno mówić o zachowaniu sądownictwa dyscyplinarnego i zachowaniu wysokiej jakości usług prawnych.

10. Godnie reprezentuj państwo polskie na arenie międzynarodowej

Ze względu na kryzys praworządności reputacja Polski na arenie międzynarodowej uległa pogorszeniu. Ale nie powinno to przekładać się na reputację przedstawicieli zawodów prawniczych. Sędziowie zasłynęli ze swojej obrony niezależności. Radcowie prawni stawali w ich obronie w postępowaniu przed sądami międzynarodowymi. Ale przecież poprzez codzienne rzetelne wykonywanie zawodu w obrocie międzynarodowym radcowie prawni mogą pokazywać, że reprezentują najwyższy światowy poziom. Polska może także z tym się kojarzyć – z profesjonalnymi i oddanymi regułom sztuki prawnikami. Naszą codzienną pracą wystawiamy świadectwo, kim jesteśmy, z jakiego państwa pochodzimy i kim byli nasi nauczyciele prawa.

Podsumowanie

Powyższe „10 przykazań” oznacza, że nie musimy być bohaterami w walce o praworządność. Nie każdy może sobie na to pozwolić, nie każdego na to stać, nie każdy wie, jak to można skutecznie robić. Ale z pewnością nie możemy być obojętni, bo istotą sporu jest przyszłość naszego państwa jako lojalnego państwa członkowskiego UE. Każdy z nas może dorzucić swoją cegiełkę. Ale musi to robić każdego dnia, w zależności od możliwości, sytuacji, naszych cech charakteru. Danuta Przywara w czasie Tour de Konstytucja powiedziała, że obywatele są armią, która ma obronić Konstytucję RP. Radcowie prawni są w tej armii – obok przedstawicieli innych zawodów prawniczych – oficerami.

Warszawa, 31 grudnia 2022 r.